

Lóránt Istvánné

Életrajz

Lili néni mosolygós, szép arcú, molett, 74 éves asszony. Másfél szoba hallos, lakályos, 1960-as évekből származó bútorokkal berendezett világos lakásban él a VII. kerületben. Rendkívül jó kedélyű, optimista és felvilágosult gondolkodású, talán éppen ezért barátai között fiatalok is vannak. A legrészletesebben a háború alatti eseményekről beszélt. Hangsúlyozta, hogy csak a személyes szimpátia miatt vállalkozott rá, hogy a történetét elmondja. Megrázta a hangos visszatekintés. Az interjú 5 ülésben készült.

Az egész családom, körülbelül 200 évre vissza tudom, Kisunyom, Nagyunyom és a környékén éltek, tehát dunántúliak [Mindkét község Vas vm.-ben volt, Kisunyomnak 1910-ben nem egészen 500, Nagyunyomnak nem egészen 400 főnyi lakossága volt. – A szerk.]. A nagyszüleim – a Svéd és a Rosenthal család – jóban voltak.

Anyai nagyszüleim, Svéd Ármin és Svéd Árminné [szül. Fischer Paula] kóserok, tehát nagyon vallásosak voltak. Anyai nagyapám 1867-ben született Tata-Tóvárosban [A Komárom vm. tatái járásában fekvő Tóvárosnak 4900 főnyi lakosa volt az 1910-es népszámlálás idején. Már az 1930-as években is szinte összeépült Tatával, de még önálló nagyközség volt. – A szerk.], Szombathelyen élt és ott is halt meg 1926-ban. Vízszerező és bádogos volt. Saját üzlete volt tizenegy segéddel. Az üzletben alkatrészeket is árult. A munkája miatt megfázott, ezért minden évben a Dolomitokon gyógyította magát. Jót tett a levegő a köhögésének.

A Svéd családot mindenki ismerte, mert bádogosok voltak. Nagyapám testvére, Svéd Mór is bádogos volt, üzlete is volt a Kőszeg utca 13-ban, így bár 1926-ban meghalt a nagypapám, a Svéd család neve továbbra is ismert maradt. Nagypapa teletette a várost vízvezetékkel, mindenhol ott volt a neve, még a kórházba is ő szállította és szerelte a vizes dolgokat. Sokat tett a városért, köztisztviselőként álló ember volt, még megyebizottsági tag is volt. [Megyebizottságnak a vármegyei törvényhatósági bizottságát (a vármegyei közgyűlést) nevezték, amely a vármegye legfontosabb szerve volt. Létszáma 120-600 fő lehetett, felük a legnagyobb adófizetők (virilisták) közül került ki, másik felüket választották. Legfontosabb feladatai: szabályrendeletek alkotása, a vármegyei költségvetés megszavazása, gazdasági, építési ügyekben való döntés, a tisztviselők választása és ellenőrzése, a községi ügyek másodfokú ellenőrzése voltak. (A vármegyei működéséről és jogállásáról az 1870. évi XLII. tc. és az 1886. évi XXI. tc. rendelkezett.) – A szerk.]

Nem tudom, hogy a nagymamám mikor és hol született. Szombatot tartott, nagyon vallásos asszony volt. Flokon [Vékony, mintás pamutanyag. – A szerk.] anyagból készült hosszú ruhában járt, amire kötenyt kötött, és a feje mindig be volt kötve. Háztartásbeli volt, a nagypapa tizenegy segédjére főzött, egy pillanatra meg nem állt. Miután megöszvegyült, kosztosokat tartott.

A ház, amiben laktak, földszintes ház volt, de nagy, mert két négyszobás lakás volt benne. Fürdőszoba volt már az 1920-as években. Nagypapám bádogos volt, a saját lakásába csinált fürdőszobát. Az egyik lakást lakták csak, a másikat kiadták a Fleischer családnak, akik távoli rokonok voltak. Nagyon jóban voltunk velük, és a nagymama a nagypapa halála után abból élt, hogy kapott lakbért. Cseléd nem volt. Az egyik szoba mindig ki volt adva magányos úriembereknek. Akkor régen az volt a divat, hogy az ablak előtt szép nagy udvar volt, és ott volt a gyerekeknek a pingpongasztala.

Igazi polgári otthon volt, nagyon szépen volt berendezve. A nagyszobában cseresznyefa bútor volt, az asztalokon bársonyterítők voltak, és az ülőbútorok is ugyanazzal az anyaggal voltak behúzva. A konyhában a sparhten kívül mindenből volt külön tejes és külön húsos. A sarokban állt egy nagyon szép cserépkályha, arra lehetett szombaton rátenni az ételt melegedni. Máshol ettük a tejeset és a húsosat. A tejes szekrénynek volt egy kihúzható része, azon ettük a reggelit, a zsíros ételt pedig az asztalnál.

Anyukám, Svéd Rózsa 1898. talán május 23-án, Szombathelyen született. Két bátyja, Svéd István és János az 1914-es háborúban, tizenéves korukban estek el. Mindketten építészmérnöknek tanultak. Az anyukám három éves volt, mikor az édesanyja, Hirsch Franciska meghalt gyerekszülésben [1901]. Egy évvel később a nagypapa elvette az árva lány Fischer Paulát. 1911-től háromévenként született a lányok.

Anyuka idősebbik húga, Svéd Erzsébet, aki 1911-ben született, kereskedő volt. Úgy emlékszem, 2001-ben halt meg. Az első férjétől, Steiner Dezsőtől elvált, utána huszonöt évig nem ment férjhez. Miután a második férje, Leichtman Lajos meghalt, hozzáment Fischer Lajoshoz, aki után megint özvegyen maradt. Mindhárom férje zsidó volt. Nagypapának a kapuvári unokatestvéreivel közösen volt Pesten, a Szondy utca 61-ben fűszerüzlete, ahol zöldséget, gyümölcsöt és mindenféle élelmiszert árultak. Amikor Erzsébet férjhez ment, Pestre költözött, és átvette az üzletet. Kiszolgált, beszerezte az árut, nagyjából mindent ő csinált.

1914-ben született a Svéd Magda. A vőlegényét egy héttel az esküvőjük előtt vitték el a németek, Jungreis Tivadarnak hívták, és úgy nézett ki, mint József Attila. Negyven évvel később egy túratársához ment férjhez. Magdusnak három szakmája volt: gyermekgondozó, szülésznő és ideggondozó. Nyugdíjazásáig kórházban volt szülésznő, utána hetvenéves koráig egy ideggondozóban dolgozott.

Aztán 1917-18-ban született Svéd Valéria. Nem tudom, a Valikának mi volt a foglalkozása. Nem hiszem, hogy ő tanult volna valamit. Kreol bőrű, fekete szemű lány volt. 8-9 éves volt, amikor 1926-ban meghalt a nagypapa. Nagyon rossz és nehéz volt. A nagymama egyedül nevelte a Valit. Talán éppen ezért nagyon anyás kislány volt, otthon maradt a nagymamával, ameddig férjhez nem ment egy szőke, fehér bőrű férfihez, akivel Pápára költöztek. Amikor a férjét elvitték munkaszolgálatra, Valika visszaköltözött Szombathelyre a nagymamához. Mariska mesélte, hogy a gyerekek hatalmas fekete szeme volt, hófehér bőre és koromfekete haja, mint a Valinak, és hogy még olyan gyönyörű stramm gyereket nem látott. Kilenc hónapos volt, azt nem tudom, hogy fiú vagy lány volt-e, de avval együtt vitték a gázkamrába, és Paulával, a nagymamámmal együtt. A férje túlélte a háborút, még ma is él.

Anyuka Szombathelyen kitanult varrónőnek. 1928-ban egyedül felköltözött Budapestre, és nyitott egy varrodát, amire a nagypapa adta a pénzt. Találtam egy 1929-es újságban egy hirdetést – sajnos elveszett, de olvastam –, oda volt írva, hogy „Svéd Rózsi varrodáját megnyitotta, úri lányok tanítását elvállalom”.

Ha egy magyar embert kellene mintázni a történelemben, akkor az apai nagypapám, Rosenthal Sámuel igazi magyar parasztember volt, még a bajuszát is pödörve hordta. Kisnyomomban vagy Nagyunyomban született, nem tudom, melyikben, és azt sem tudom, mikor és hogyan került Szombathelyre. Nagypapa cipész volt. Úgy tudom, nem volt saját műhelye, de otthon se láttam a nagypapát kalapálni, sarkalni. Amikor kicsi voltam, a nagypapa már idős volt. Mindig bottal a kezében járt, és soha nem tudott megütni, én pedig csak ezért is igyekeztem rosszkodni.

Apai nagymamám, Bauer Julianna bábaasszony volt. Ő is parasztosan nézett ki, mindig sötét hosszú ruhában, a fején kendővel járt, nem is láttam másként. Mindenki imádta a nagymamámat, nagyon ügyes bábaasszony volt. Ismert mindenkit, akár volt vele dolga, akár nem. Arról volt híres, hogy állandóan bement a menhelyre, és megkérdezte, hogy hoztak-e be zsidó gyereket. S akkor kérdezték tőle az ottaniak, hogy Júlia néni, miért tetszik kérdezni. És azt mondta, hogy azért, mert zsidó gyereket nem lehet bevinni a menhelybe, azt add ide nekem, hazaviszem. A nyomortól nem láttak, de azt mondta a nagymama, ahol öt ember eszik, ott eszik a hatodik is.

A háború után találkoztam a férfival, akit a nagymama elhozott a menhelyről. Vezérigazgatóm volt a vállalatnál, akkor került oda. Elmentem hozzá, mert szerettem volna megismerni. Bejelentkeztem nála, és fogadott, és mondtam, hogy elnézést, nem állásért jöttem, semmi ilyen problémám nincs, én most magánemberként jövök. Engem úgy hívnak, hogy Rosenthal Lívia, Szombathely, és hogy ismerős-e önnek ez a név. Az én nagymamám volt a Bauer Julianna, aki bábaasszony volt Szombathelyen. És én azt hallottam most nemrég, hogy önt a menhelyből hazahozta a nagymamám, és nálunk nevelkedett föl. Igaz, hogy szegénységben, de családban. Szerettem volna azt az embert megismerni, akit az én nagymamám fölnevelt. Azt mondta, hogy ő egyáltalán ilyen dolgokra nem emlékszik, és ő nem ismer semmilyen Bauer Juliát. Mondom, akkor elnézést kérek, hogy föltartottam, a viszontlátásra.

Az apai nagyszüleim igazi falusi, neológ, jó hitű, Istenben hívő zsidó emberek voltak. Nem ettek kósert [lásd: étkezési törvények], de megnézték, hogy mit ehetnek. Sakterhez vitték a húst [Természetesen nem a húst vitték a sakterhez, hanem a baromfit leváogatni. – A szerk.], és péntekenként a péknél süttették ki a sóletet. A tejes és a húsos ételek nem voltak különválasztva. Az ünnepekkor elmentek a templomba, de a fiúkat nem járatták zsidó iskolába. A nagypapa halottöltöztető volt a hitközségnél [lásd: Hevra Kadisa; holttest előkészítése a temetésre; temetés], és nagyon büszke volt rá, hogy ő micvét tehet és dolgozhat. Kétszoba-konyhás lakásban laktak. Az udvaron volt két kis faházuk, egyikben a vécé, a másikban a tüzelő. Nem volt angol vécéjük.

Rosenthal nagymamám 1936-ban, a nagypapa pedig 1943-ban természetes halállal halt meg. 1936-ban este tíz óra felé csöngetett a postás, s hozta a táviratot, hogy meghalt a nagyanyám. Életemben nem láttam férfit úgy sírni, zokogni, mint az én apámat, erre emlékszem.

Édesapám 1893. október 20-án, Budapesten született. El nem tudom képzelni, hogy mi lehetett az oka, mert előtte is, utána is Szombathelyen éltek. Az elemi iskola után pék tanonciskolába járt, kitanulta a szakmát. Miután befejezte az iskolát, Szombathely legjobb pékségében, az Ungárnál

inaskodott két évig, utána segéd lett. 1926-ban vagy 1927-ben jött fel Pestre a jobb megélhetés reményében.

Apám bátyja, Rosenthal Zsigmond körülbelül 1890-ben születhetett, Szombathelyen volt cipész. A feleségét Popper Herminának hívták, egyetlen gyermekük, Károly asztalos volt. Ők is a neológ vallás szerint éltek, a Schöntag néninél vágatták a húst, de nem verték a fejüket a falba. Zsiga a 18 éves fiával együtt a vagonban halt meg [a deportálás alatt] a felesége karjaiban.

Apám öccse, Rosenthal Jenő sofőr volt. A háború alatt munkaszolgálatos volt. Weiner Mariska volt a felesége. A Rosenthal nagypapám velük lakott a nagymama halála után. Mariska sárvári [Sárvár – Vas vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 9100, 1920-ban 9900 lakossal, járási hivatalokkal, nagy cukorgyárral és műselyemgyárral. – A szerk.] születésű volt, és a szombathelyi cipőgyárban volt tűzőnő. Ellátta a Jenő bátyámat, a nagypapámat. Őnekik egy kétszoba-konyhás lakásuk volt, és a kishálóba Mariska odavette az egyik munkatársát, mert megsajnálta, hogy az egyedül nevelte a gyereket, és nem volt hol laknia. Így inkább a nagypapámmal laktak egy szobában, mert az a nagypapám szobája volt. A Mariska dolgozott szombaton is, akkor nem volt szabad szombat [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Mariska édesanyja egy kisebbik gyereke születésekor megvakult, és Mariska hétfőre hazajárt Sárvárra, és megfőzött, kitakarított meg mosott. A nagynéném két családot látott el: a sajátját is meg az otthoniakat is, leutazott hétfőre. Gyermekük nem volt. Jenő Szombathelyen halt meg, azt hiszem, a második vagy a harmadik infarktus vitte el 1962-ben.

A nagymamám egy áldott jó asszony volt, nem tett különbséget a gyerekei között, de az én apámat másképp nem említette, mint hogy „az én drága Pali fiam”. Jenő meg a Zsiga mondták, hogy jön a Pali fiad Pestről, meglátogat, hozza a kis unokádat. Az apám egy különleges ember volt.

Nem tudom, hogy anyuka és apuka hogyan találkoztak össze, de Szombathelyről már korábban ismerték a családok révén egymást. A szüleim 1928-ban esküdtek. Én 1930-ban születtem. Apám nagyon jó szakember volt, ő volt az első segéd, és akkor csak maszek világ volt, az apámért kapkodtak. Ha bárhova bement, neve volt. A Rosenthal Pali, azt föl vesszük. Nem váltogatta nagyon a munkahelyeit, hosszabb ideig a Kádár pékségben dolgozott meg két nagyobb pékségben. Amikor a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt nem jelentették be, akkor a Galambos cukrásznál volt a Váci utcában. Egy akkora ládát hordott a hátán, amibe befértek régen a krémes tepsik, és úgy biciklizett.

Amikor az első világháború után hazajött, három-négy évig maláriás volt az apám [Malária (mocsárláz, váltóláz) – szúnyogok terjesztette, magas lázzal és hidegrázással járó járványos betegség. – A szerk.]. Nem 1918-ban jött haza, hanem 1921-ben, tehát akkor már rég vége volt a háborúnak, de maláriája volt, és nem jöhetett haza. Amikor én már négy éves voltam, 1934-ben lehetett, már másodszor jött ki rajta a malária, és dobálta magát az ágyban. Jött az orvos, és adta neki a kinint.

Nálunk otthon minden péntek este gyertyagyújtás volt, engem megáldott az anyám. Encindolt. Úgy mondta anyuka, hogy encindol, amikor gyertyát gyújtott [A „Kerze zünden”, azaz gyertyát gyújtani német kifejezésből. – A szerk.]. Csak nálunk, zsidóknál nem térdelnek le. De nekem le kellett guggolnom, mert az anyám csak a vállamig ért, és akkor a fejemre tette a kezét, és megáldott. Alig vártam, hogy megáldjon. Ez egy nagyon jó érzés volt, és olyan büszke voltam, hogy engem

megáldott az édesanyám. Szóval nagyon szép családi életet éltünk mindnyájan.

Szombaton nem hívtuk be a szomszédasszonyt, hogy gyújtson villanyt, de amit péntek este meg szombaton szoktak enni, azt ettük, azt csinálta anyám mindig [A vallásos zsidók még a villanyt sem gyújtják fel vagy oltják el, mert az is munkának számít és szombaton nem szabad vallásos zsidónak dolgoznia. Lásd még: szombati munkavégzés tilalma; sábesz goj. – A szerk.]. Disznóhúst nem ettünk, disznózsírral nem főztünk. Rendes neológ vallás szerint éltünk. A neológ az nem egy ilyen bigott vallás, hogy meg van adva, mit lehet enni, meg mit nem lehet. Pészahkor mi nem vettünk elő új edényt. Megtartottuk a széderestéket, és az ünnep alatt végig maceszos kávéét ettünk, de ettünk kenyeret is. Hát ilyen cirkuszokat nem is tudtunk a konyhában csinálni.

Pénteken mindig csinált sóletot anyukám, azt nagyon szerettük, libahúsból, csak libából. És persze volt libahúsleves, ludaskása és isteni barhesz vagy mazsolás kuglóf is. Gyönyörűen volt megterítve az asztal, anyuka kézimunkájával volt letakarva a kalács [A bárheszt rituális okokból fedték be az ún. kenyértakaróval, vagyis ez is a hagyomány egyik eleme volt, amit a család – tudatosan vagy nem tudatosan, ezt nem tudni –megőrzött. – A szerk.]. Anyuka húsvétkor [Pészahkor] és Purimkor is süttött kimblit. A kimbli abból a zsíros tésztából készül, amiből a beigli, nagyon finom [Más szóval: kindli. Ez a hagyományosan Purimkor készített tésztaféle lényegében ugyanolyan tésztából készül, mint a beigli, csak zsiradéknak libazsírt használnak, nem vajat. Fűszeres dió- vagy máktöltelékkel töltik meg, és fölcsavarják. – A szerk.]. Aztán anyukának ott volt a saját találmánya, a libacajne macesz – így hívta, de hogy miért, nem tudom. Az annyi volt, hogy letört egy darab maceszt, egy pillanatra borbá mártotta, tojássárgáját kikevert cukorral meg maceszliszttel, rárakta a tetejére, és beledobta a zsírba, és abban lett kisütve, és az olyan finom volt.

Pészahkor apuka felolvasta a Hagadát, és én mondtam a „má nistáná”-t, mert mindig a legkisebbnek kellett kérdezni. Hanukakor minden nap gyújtottuk a samesszal a gyertyát [A nyolc plusz egy karos, Hanukakor használt gyertyatartó, a hanukija egyik gyertyáját hívják samesznak vagy szolgagyertyának, ezzel gyújtják meg a többi gyertyát. – A szerk.]. Bár karácsonyfánk nem volt, megtartottuk azt az ünnepet is. Kaptam valami kis ajándékot, és anyuka főzött egy jó halászlét. Nekünk is volt piros tojás, mi is megtartottuk a húsvétot, de sonkát meg ilyeneket nem ettünk.

Amíg kicsi voltam, az apám gyakran levitt engem Szombathelyre, anyám nem jött velünk. Akkor legalább látta a szüleit meg a Jenőt és a Zsigát. Egy napot ott maradt, és jött vissza dolgozni. Amikor már nagyobb voltam, előfordult, hogy egyedül utaztam.

Minden nyaramat Szombathelyen töltöttem. A Svéd nagymamánál laktam, aki mikor kicsi voltam, minden pénteken kitett az ablakba, és aki bement a velünk szemben lévő zsidó templomba, az mind mondta, hogy Svéd néni, megjött a kis unokája, milyen szép, és akkor a nagymamám őrjöngött a boldogságtól. És mikor már mindenki bement a templomba, akkor megfogta a kezemet, és bevitt a templomba. De engem mindenkinek meg kellett csodálni, mert az egyetlen unokája voltam.

A Svéd nagymamáék nagyon vallásosak voltak. Nem otthon vágta le a csirkét, hanem elvitte a sakterhoz, és azzal vágatta le a tyúkot, csirkét, libát, mindent. S a következő utcában volt a Schöntag néni, a libás meg a csirkés asszony. A nagymama nem tartott otthon állatot, tehát a Schöntag néninél vásároltunk. A Schöntag néninek már úgy hozták oda levágva meg szépen

elkészítve, meg le volt pucolva meg minden. Amikor nagyobb lettem, a nagymama engem küldött át pénteken a Schöntag nénihez, hogy kis szatyorban elhozzam a megrendelést. Jenő felesége, Mariska csütörtökön vagy pénteken – mielőtt elment a gyárba dolgozni – elkészítette a sóletot, és elvitte egy nagy vasfazékban a pékhez, de Svéd nagymama inkább otthon csinálta a sóletet a kis csikós sparhertjén.

Pesten a Munkás utca 6-ban laktunk. Nagyon rendes volt, munkásemberek laktak ott. Kétszobakonyhás lakásunk volt. Az utcai szobában fehér bútor volt: egy háromajtós szekrény, egy tükrös asztal és egy vaságy. Az udvarra néző kisebbik szobában egy réz gombos vaságy és egy sezlon volt. Egy időben nálunk lakott a Magdus is, akkor a kis szobában az ágyon aludtak a szüleim, én meg a sezlonon. A végé a folyosó végén volt, a sarokban. Nem volt spájzunk, hanem a konyhaszekrény mellett volt két tízliteres bödön, amiben anyám a libazsírt, mikor libát vett, kisütötte, mert mi csak azzal főztünk.

A Hernád utca környékén elég sok zsidó élt. Polgári, középosztálybeli környék volt, és jobb emberek laktak. Szóval munkások vagy irodai emberek. Nagyon szép környék, de azért itt volt a Csikágó is, meg itt volt a [Város]Liget [Csikágó – szleng, egy VII. kerületi városrész, amely arról kapta a nevét, hogy igen gyorsan épült fel, miként annak idején Chicago. A háború után rossz szociális összetételéről és közbiztonságáról volt nevezetes. – A szerk.]. Ez a fele a Munkás utcának kupleráj volt, és az Alsóerdősor utca is, ahol most az iskola van, ott is két igazi kuplerájház volt.

Tudtam, hogy nagyon szegények voltunk, mert mindent előttem tárgyaltak. Soha nem mondták, hogy ne a gyerek előtt. Attól idegrohamot kaptam volna. A szüleimet meg is szolták a nagynénik, hogy miért kell a gyerekeknek mindent tudnia. És akkor azt mondta apukám, 1936–1938 előtt, hogy olyan világot élünk, hogy a gyerekeknek mindent tudnia kell, mert soha nem tudhatjuk, hogy az élet hova sodorja. És a gyereket már most felnőtté kell nyilvánítani. Tudom, hogy nem volt pénzünk, hogy szegények voltunk, de még valahogy mindenre tellett.

Még a Munkás utcában laktunk, amikor jött egy férfi, és a hátán volt egy doboz, és abban volt a friss, meleg sült tök. Az udvar közepére állt, és kiabálta: friss, meleg a tököm. Nekünk ugye a konyhaajtó kinézett, s én nekitámasztottam az orromat az ablaknak, és éreztem föl a meleg tök illatát, és imádtam. S tudtam, hogy nincs pénzünk. „Anyukám, ne vegyél ám tököt, anyukám, ne vegyél ám tököt, anyukám, ne vegyél ám tököt.” Abba nem hagytam. És az anyu nem is vett. Mondom, nem kell, anyuka, nem azért állok itten, ne vegyél ám tököt. Ezt soha nem felejttem el. Annyira össze voltunk növe, és most áldom, és nem tudom, hány évvel ezelőtt is áldottam a szüleimet, hogy így neveltek.

1936-tól 1940-ig a Bethlen térre jártam, a zsidó elemibe. A nagyon híres Schwarz Benjámin volt a rabbi, aki egy fehér hajú, tündéri aranyos, szép ember volt. [Schwarz Benjámin Brottományon (Bihar vm.) született 1880-ban. A budapesti Rabbiképzőn tanult, és 1926-ban megválasztották a VII. kerületi templomkörzet rabbijává. – A szerk.] Kicsi, alacsony. Imádták mindenki a Schwarz Benjámint. És volt egy aranyos bácsi, a samesz, azt is nagyon szerettük. Nagyon édes tanító nénik voltak, a Bethlen téren, jó volt ide járni. Gyönyörű iskola volt, belülről nagyon szép, ahogy két sorban megy föl a lépcső. Érdekes módon, iskolán kívül nem találkoztunk, az nem volt akkor divat. Minden gyerek ment haza. Hát kicsik voltunk, öt-hat évesek. 1936-tól 1940-ig, hatéves koromtól tízig egy iskolába jártunk. Nem jártunk össze, de nagyon jóban voltunk az iskolában.

Polgáriba [lásd: polgári iskola] a Tisza Kálmán téri iskolába jártam, mert addigra a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt apám nem volt bejelentve, és már nagyon szegények voltunk, és nem tudtuk fizetni a zsidó iskolát, mert nagyon sokba került anyagilag. Az egyik tanárnő, gróf Andrássy Ilona, ha véletlen óra alatt látott beszélni, vagy ha nem is beszéltem, akkor elkezdte: büdös zsidó, mész a vörös copfoddal együtt Galíciába, menj, dűtsd a falat. És akkor oda kellett állnom a falhoz.

1936-tól 1940-ig a Bethlen téri templomba jártam [hittanra]. A Tisza Kálmán téri polgáriban külön hittan volt zsidóknak és keresztényeknek. A Dohány templomba jártunk. Ott volt a Goldmark Terem [Rendezvényterem a neológ hitközség épületében. – A szerk.] meg a hitközség is. Meg persze a MIKÉ-re emlékszem, ami a zsidó színészek egyesülete volt. Egy csoport volt, és azok fölléptek mindenütt [Az interjúalany feltehetően az OMIKE Művészakciójára gondol. – A szerk.].

A mi kálváriánk 1938-ban kezdődött. 1938-tól 1940-ig három zsidótörvényt fogadtak el [A harmadik zsidótörvényt 1941-ben fogadták el; lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.], úgy éltünk, mint egy koncepciós perben. A Munkás utcában a mellettünk lévő lakásban lakott Cuci [Ledács-Kiss Ibolya] barátnőm, akivel nagyon jóban voltunk. Ő kitűnő tanuló volt, és tanított engem számtanra külön, mert az nekem nehezen ment. Nagyon szerettük egymást. Még 1944-ben is leszedte rólam a csillagot [lásd: sárga csillag], és vitt a Nemzeti Színházba, ahol a legszebb darabokat láttam. Ők nem voltak zsidók, de nagyon nagy kommunisták voltak. Esténként, míg mi a konyhában játszottunk, sokan jöttek oda, összegyűltek, és bent a szobában susmusoltak. 1938-ban, az első zsidótörvény után már mindenhol lehetett zsidózni. A Cuci teljesen lelki beteg volt, és a többiek is, az Irén is, akivel egy házban laktunk, de nem mertek megszólalni. És akkor hazafelé mind ölelgetett és puszilgatott. Ne törődj vele, mi szeretünk téged. Ne törődj vele. Te se vagy másabb, mint mi.

Amikor jöttek a zsidótörvények az apám állandóan attól rettegett, hogy ha nem tud elhelyezkedni, hogy tudja a családját fönntartani. De szerencsére jó szakember volt, és kapkodtak érte, mindenki szívesen alkalmazta. Az apám nem volt lusta azt a nagy dobozt a hátán vinni biciklivel. Szóval egy igazi becsületes munkásember volt, akinek egy célja volt, hogy a családjának megteremtse mindazt, amennyi lehetősége volt, hogy normálisan éljünk. Ital nem volt nálunk, azt tudom. Se sör, se bor nem volt, nem láttam soha az asztalon, csak vizet. Nem ivott senki.

Annyira zárt közösségben éltünk, mint egy család. Visszahúzódtunk. És akik barátok voltak, és nem zsidók voltak, azok is sajnálattal vettek körül minket, de nem mertek közeledni, mert nem volt jó zsidóval barátkozni.

Nagymama és Vali a szombathelyi gettóban volt. [A szombathelyi gettót 1944 májusában állítottak fel, az összegyűjtött zsidókat június végén a Magyar Motor és Gépgyár Rt. vasúti állomására vitték, és július 4-én bevagonírozták őket Auschwitz felé. – A szerk.]. Mariska is odament hozzájuk, mert miután Jenőt elvitték munkaszolgálatra, nem akart egyedül lenni, és egyébként is a Vali barátnője volt, és a Svéd nagymamát imádta. Rosenthal Zsiga, Popper Hermína és fiuk, Karcsika is a gettóban volt.

Magdus nem volt a gettóban, mert vöröskeresztes ápolónőként szabadon közlekedett. Volt egy brótzsákja [kenyérzsák], amiben mindig volt májkonzerv, meg amit éppen szerezni tudott. Feljött meglátogatni minket a pesti gettóban, és utána alig tudott kimenni. Erre azt mondta, hogy ő

vöröskeresztes ápolónő, és valakihez hívták. Magdus lement a [szombathelyi] gettóba a nagymamát meglátogatni, és ott akart maradni, hogy a családdal legyen, de a Svéd nagymama azt mondta neki, hogy menjen vissza Pestre, és maradjon a Rózsival. Az utolsó pillanatban tudott eljönni, a huszonnegyedik óra hatvanadik percében jött ki a gettóból. A nagymamát, Valit [Svéd Valéria, Lórántné anyjának húga], Zsigát, Herminát és Karcsikát [Rosenthal Zsigmondról, az apa testvéréről és családjáról van szó] ott látta utoljára.

Mariska [Rosenthal Jenőnek, az apa testvérének feleségéről van szó] mesélte, hogy amikor megérkeztek Auschwitzba, Mengele intett, hogy „rechts, links”, jobbra, balra. Aki balra ment, az a gázkamrába ment, aki jobbra, az dolgozni ment. A nagymamát balra küldte. Egy SS-tiszt odajött, és a Vali kezéből kivette a gyereket, és a Valit belökte jobbra. És mondta neki a Vali németül – Szombathelyen mindenki tudott németül –, hogy adja ide a gyereket, mert ő a mamához megy, ő nem hajlandó a mama nélkül. Visszaadták neki. Intett a Mengele, hogy adja vissza a gyereket, és odalökték a mamához, úgyhogy együtt mentek a gázkamrába a mamával, mert ő nem hagyja el a mamáját. Valika nagyon boldog volt. És egy perc alatt elment.

Mariska mesélte, hogy kapott két sült krumplit, és az egyiket eltette a párnája alá, hogy majd este hazajön, megeszi. Egyet megevett reggel, és elment dolgozni. Nagyon vigyázott magára, mert aki nem dolgozott, azt betették a gázkamrába. Első nap már tudta, hogy itt mi van. Okos volt, mindig feje, füle mindene járt. És ott feküdt a lengyel nő a priccsen, a földön mellette. Aztán hazajött a Mariska délután, azt mondja neki, te, nem tudod, mi az a – németül mondta neki – nagy kémény, ami folyton füstöl, ott nem tudod, mi van? Ő nem tudja, mondta a lengyel nő. Azt mondja neki a Mariska: te loptad el a krumplimat? Igen, azt mondja. És miért loptad el a krumplimat? Azért, mert te most jöttél, és jól vagy lakva, de mi 1942 óta itt vagyunk, és ki vagyunk éhezve. És miért nem mész dolgozni? Ha nem mész dolgozni, azt mondja, akkor meglátod, mi lesz a te sorsod. Sokáig nem fognak itt hagyni téged feküdni. Agyonlőnek, és kész. Mondta a Mariska. Állj föl, és menjél dolgozni. Aztán mi lett utána, nem tudom. Másnap vagy harmadnap jött haza a Mariska, és mondja neki: hát ti nagyon hülyék vagytok, én két napja vagyok itt, és tudom, hogy ott égetnek el minket. Te itt vagy két éve, a krumplimat ellopod, és azt nem tudod, hogy ott égetnek minket abban a kéményben!? Már a fele családom ott égett el – mondja a Mariska. A nagymamára gondolt meg Valira. Azt mondja, én, ha négykézláb kell, akkor is megyek dolgozni, mert én haza akarok menni, mert nekem van családom, és látni akarom, és találkozni akarok a férjemmel meg a családommal.

1944-ben apuval, aki 190 centi magas, sovány ember volt, előfordult, hogy jött haza, és a vállán volt ez a zsák, amiben a kenyér volt meg a zsemle, és véletlenül a bal felén, ahol a csillag [lásd: sárga csillag] volt, arra rá volt téve, így hozta. Biztosan elfáradt a keze. És akkor egy 15 éves kiskatona, akinek a puskája szuronya ért föl az apámig, fölugrott – mert nem tudott másképp apámhoz érni, csak ha fölugrott –, s adott neki egy pofont. És az én 51 éves apámnak leesett a szemüvege. És rálépett. Le akart hajolni érte, és rálépett. Azt mondja, neked erre már nem lesz szükséged – mondta az apámnak. És bevitték őket egy házba, s itt volt egy elegáns nő, akin egy ezüstróka bunda volt, vagy kabát volt ezüstróka kucsmával. S apu elmesélte nekem meg az anyunak, hogy képzeljétek el, majdnem elnevettem magam, csak nem mertem, azt mondja, mert ott ütöttek, rúgtak, pofoztak minket ott az udvarban, s mindenkinek ki kellett raknia, amije volt. Egy kupacba a földre. És tudjátok, olyan muris volt, mikor az én zsömlém meg a kenyerem az ezüstrókára esett rá. Majdnem elnevettem magam, olyan komikus és olyan megalázó volt, mint a mi egész életünk – mondta az apám. És akkor kék-zöld volt az arca, minden a pofonoktól, és úgy

tudtam sajnálni.

1944. júniusban költöztünk a csillagos házba a Munkás utcából. Este 10 óráig el kellett hagyni a lakást. Aki nem tudott magának szerezni, annak a hitközség megpróbált valamelyik csillagos házban kialakítani..., szóval lakást keresni. Hajnalban fölkeltünk, fölöltöztünk, és aztán jött értünk a kocsi, és akkor jöttünk ide, az István út 20-ba, a csillagos házba, a IV. emelet 50-51-es lakásba.

Meg kell említenem a házmester néninket, aki egy kis 57 év körüli, törékeny asszony volt, aki a háborús idő előtt is egy hatvanlakásos, ötemeletes házat vitt el, és akkor a házmesternek sokkal több tennivalója volt. Keszte Margit néninek köszönhattuk az egész házban, hogy elvitt minket [azaz intézte a ház dolgait], úgyhogy ott nálunk semmilyen probléma nem volt, és nagyon sokan laktunk ott. Mert abban a hatvan lakásban több család lakott, legalább háromszázan laktunk ott. Nagyon sok idős volt, és családok is voltak.

Azon csodálkozom, hogy ez a kis törékeny asszony mennyi mindent meg tudott tenni, és sok harc árán ilyen okosan vezette a házat. Nem volt elég a Margit néninek a velünk való törődés, hanem még azt is palástolnia kellett, hogy az egyik lakó, aki igazi báró volt, stikában csinálta a menleveleket. A harmadik emeleten laktak. Ott csinálta, szaggatták az emberek a kilincset, be se tudták csukni az ajtót, jött a következő. Nemcsak a házbelieknek csinálta, hanem külső embereknek is ezeket a slusszpasszokat [helyesen: Schutzpassokat], a menleveleket. Le volt húzva a roló, ott összejöttek a rendes baloldali érzelmű emberek, és ott volt mindig a tanácskozás. A báró a Wallenbergék csoportjához tartozott, és a háború után sürgősen el kellett mennie innen családotól, mert elvitték volna. Úgyhogy mikor mi 1945-ben hazajöttünk, ő pár hónapra rá családotól elment.

Margit néni fia, Lajos, aki műbútorasztalos volt, készített például egy nagy veretes, háromajtós szekrényt. Az ötödik emeleti lakásba a padlásajtón, tapétaajtón át lehetett menni. És oda lett téve ez a nagy, háromajtós, nehéz szekrény. Alul telerakták nehéz rongyokkal, és a Lajos megcsinálta, hogy a hátsó lapot ki lehetett venni. A szekrényen keresztül lehetett közlekedni. Kinyitotta a szekrényt, hátul kivették a lapot, és beadták az ennivalót. Oda bújtunk, amikor jöttek a nyilasok.

Mi, a házban lakó fiatal gyerekek nagyon szerettük Margit nénit, és mindig ott tanyáztunk nála. Nekünk kellett a lakókat fölkísérni, hogy a lift ne romoljon el. Be voltunk osztva. Liftkezelői igazolványom volt már 1944-ben, mert Margit néni minket megtanított liftet kezelni, hogy ne kelljen a liftszerelőt annyit hívni. Mindenkit fölkísértünk, meg lehoztuk a liftet. De a Margit néni magát is beosztotta, mert amikor jött a nyilas, akkor a Margit néni körülnézett, s mondta, hogy gyerekek, be a liftbe. A liftnek volt alul egy ilyen másfél méteres doboza, ami lemegy a liftaknába. Annak is a hátlapját megcsinálta, hogy ki lehetett venni, s oda beültetett minket gyerekeket. És mondták, hogy milyen nehezen megy ez a lift. Majd megfulladtunk, úgy fogtuk a szánkat, hogy nehogy valami legyen. De mondom, ott nem gondolkodni kellett, ott ösztönösen kellett egész idő alatt cselekedni.

A kapuban mindig állt egy fiatal Wehrmacht-katona, akit elneveztünk Matyinak. Csak ott állt, és nem eresztett be senki idegent, nem tudom, mit kapott parancsba. Amikor visszajöttünk, kerestük, hogy hol lehet, akkor mondták, hogy nemsokára rá, hogy minket elvittek, neki is el kellett mennie, és a Budapest-harc [lásd: Budapest ostroma] közben elesett. Nagyon sajnáltam, mert egy 21 éves fiú volt. És egy nagyon rendes fiú volt. Szorgalmasan jött minden nap, reggeltől estig ott állt, oda

nyilas be nem jöhetett.

1944. október 15-én anyukával együtt vittek a Tattersalba. Ott a meleg szarnak vettük a hátunkat. Másnap reggel a keretlegény vagy a nyilas fölállt a trágyadomb tetejére, és – de az, hogy köszönés nem volt, az olyan természetes – kiabálta, hogy maguk szarok. És akkor súgtam anyunak, hogy ő áll a trágyadomb tetején, akkor miért nekünk mondja. Azt mondja anyu nekem, de drága volt, te a hátadat hova rakod? A trágyához. Ugyanolyan vagy, mint ő. Ezek a dolgok úgy megmaradtak az emberben. Minden megpróbáltatásban volt egy csöpp humor, egy csöpp jó. Akkor hazajöttünk, és egy kicsit még otthon lakhattunk.

1944. október 20-án, apám születésnapján megjelentek a nyilasok. Jött föl egy kövér nyilas, olyan 40 körüli férfi volt, és szuronyos puska volt rajta, és mondta, hogy 16-tól 60-ig szedi össze a férfiakat. És akkor én eléálltam megint – a nagypofájú Lili –, mondom, ne tessen elvinni az én apukámat. Az én apukámat az éjjel nagyon összevissza verték, és most jött haza hajnalban, és neki dolgozni kellett volna mennie, és nagyon fáradt. És azt mondta a férfi, hogy őt nem érdekli, mert a puska szuronyával döfi be az ágyakat, hogyha az ágyba betemetjük vagy eldugjuk. És akkor apukám azt mondta nekem, amikor visszamentem, inkább elmegyek, nehogy nektek valami bajotok legyen. És apám fölöltözött szépen és kikelt az ágyból – tán egy órát feketett –, és lement a földszintre, mert onnan kellett egyből elmenni. Sopron és Balf környékére vitték munkaszolgálatra [Randolph L. Braham írja: Budapesten „A zsidók ellen indított módszeres kampány október 20-án kezdődött. Hajnalban rendőrök kíséretében nyilas elemek hatoltak be a csillagos házakba, és megparancsolták, hogy minden zsidó férfi gyülekezzen az udvarokon. Ott közölték velük, hogy minden 16 és 60 év közötti férfi készüljön föl rá, hogy egy órán belül útnak indul. Még ugyanaznap délelőtt a nyilasokból és rendőrökből álló különítmények által kiválasztott zsidókat a Kerepesi úti lóversenypályára vagy a KISOK sportpályára vitték.” (A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003). – A szerk.].

1944. november elején megint jöttek értünk, elvittek az óbudai téglagyárba. Kilenc napig voltunk ott, a nyerstéglán ültünk. Nem ettünk, nem ittunk, hogy ne kelljen a latrinára kimenni, mert ha kiment valaki a latrinára, akkor oda- vagy visszafelé menet lelőtték. Még akkor nem voltunk a gettóban. November elején volt. Akkor hazajöhettünk. Amikor mi jöttünk át, a Margithíd már le volt bombázva, s olyan pontonhídon lehetett jönni, hogy csak az egyik oldalán volt korlát, fadeszka volt, és alatta kis csónakok voltak bedugva. [1944. november 4-én robbant fel az aláaknázott Margit híd baleset következtében. – A szerk.] Azon átjöttünk, és mikor átértünk, fől sorakoztattak minket a Duna-partra. És akkor fől sorakoztunk a Duna-parton, s azt mondták, hogy mindenki vegye le a cipőjét. Miközben levettem a cipőmet, megláttam Kleinberger Évát az anyjával. Éva a Bethlen téren volt osztálytársam. Körülbelül egy tízzel arrébb levágták a sort, hogy ti majd holnap következtek. És mondták, hogy na, tűnjünk innen. Még láttam, amint Évát meg az anyját belőtték a Dunába [lásd: zsidók Dunába lövése].

Miután elindultunk a Dunától, betelereltek minket egy SS-nyilas házba a Lipót körút 2-be. Nem fértünk el az udvaron, ezért levittek minket a pincébe, ahol csak egy méternyi hely volt. Oda letereltek minket, és a földszinti lakásokból gázt akartak levezetni a csöveken keresztül. A pinceablakok ki voltak törve, ezért a pince nem volt hermetikusan elzárva, jutott egy kis levegő. A gumicsöveken gázt akartak levezetni, ezt akkor láttuk, amikor már feljöttünk. Én már nagyon fáradt voltam, és leguggoltam, ezért jobban észrevettem a szagot. Főnt elemlámpával a kezükben

azt kiabálták, hogy „ütött a halálotok órája”. Aztán valamelyik azt mondta, hogy induljunk el, de nagyon gyorsan.

A Hollán Ernő utca 8-ba mentünk be, amiről nem tudtuk, hogy védett ház. Becsöngettünk, mert világos volt. A házmester, a jóisten áldja meg, beengedett minket, sőt éjjel friss kenyeret hozott nekünk valahonnan. Káromkodott, hogy lefeküdtünk elől a foyér-ba, és akkor levitt minket a kazánházba hármásával, és ott kezdet moshattunk a kazánál, kérte, hogy csöndben legyünk, mert ez egy védett ház. „Nagyon megkérem magukat, engem megbüntetnek, ide nem szabad beengedni senkit”, és mondta, hogy hajnalban el kell menniük. Velünk volt egy harmincéves, gyönyörű szőke, aki megbolondult, elkezdett kiabálni, hogy ő a Hitler felesége. Akkor azt mondta a házmester, hogy küldjük ki ezt a nőt, mert bajt hoz a házra. Sokáig figyeltük, hogy ment az utcán végig, és kiabált, hogy ő az Adolf Hitler felesége. Borzalmas volt. Aztán elmentünk. Jött egy lovas kocsis, és mondta a kocsis, hogy mindenki a csomagját rakja föl, ő emerre megy, ott mindenki, ha éppen útba esik neki, leveszi a csomagját. Mondtam anyunak, ne rakjunk föl semmit, ez a táská nem olyan nehéz, ebben jóformán semmi nincs. És onnan valahogy hazajutunk gyalog. Hazajutottunk az István útra gyalog [Az István utca a Dohány utca folytatása a Rottenbiller utcától a Dózsa György – akkor: Aréna – útig. Ma is így hívják. – A szerk.].

Mielőtt bevittek minket a gettóba, úgy emlékszem – abban nem vagyok biztos, hogy a gettóba menéskor volt, de azt hiszem, igen –, hogy a Klauzál téren volt magas, gyalulatlan deszkából egy láda, aminek föl volt hajtva a teteje, és hát mindenkitől leszedték, ami még rajtunk volt, igen. Volt rajtam egy gyűrű, nagyon sokáig, évtizedekig meglátszott az ujjamon, volt egy nagyon kicsi kis pecsétgyűrűm. Nem volt több egy grammnál, egészen vékony volt, és bele volt gravírozva, hogy „Lili”. Talán a születésnapomra kaptam. S volt egy kis aranylánc, amin egy kicsi kis könyöklős angyalka volt a medál. Egy nagyon kicsi volt, az se volt két grammnál több az egész, láncsal együtt. Ezeket a dolgokat nem akartam odaadni. A nyilas fogta, és kitépte a láncot, a pecsétgyűrűt lehúzta az ujjamról, ahogy beletette az ujját, hát egy pillanat alatt elpattant, hát egy vékony kis valami volt.

Néhányan inkább hátradozták a bokorba, amijük még volt, mert azt mondták, hogy inkább azé legyen, aki ott megtalálja. Még a gettóba vivésnél is, utoljára, még amit lehetett, elloptak, elvettek, megalázták az embert. Szóval nem tudom, hogy egy ilyen ember, mikor hazament, hogy tudott a családjá szemébe nézni. Vagy hogy tudott a gyerekére mosolyogni, amikor tudta, hogy két órával ezelőtt ő egy ekkora gyerekekkel mit tett a Klauzál téren.

1944. november végétől egészen január 18-ig voltunk a gettóban [lásd: budapesti gettó]. Anyuka velem volt a gettóban. Együtt voltunk mindenütt. Vittem magammal mindenhol. Nem engedtem el sehova. A Wesselényi 13-ban volt a központi konyha, és ott laktunk a negyedik emeleten az oldalsó saroklakásban. Azért dolgoztam a gettóban a konyhán, mert nem bírtam ki az életemet, mert már nem volt hely, az előszobában egy ebédlőasztalon aludtam télvíz idején, és majd megfagytam. S egyszer valaki, egy néni meghalhatott vagy mi, és így összekerülhettem anyámmal. És én nem akartam ott tengeni-lengeni és látni azt a sok megaláztatást, és jelentkeztem dolgozni a konyhára. Mert mondták, hogy aki tud jönni, fiatal, hogy sok öreg van, és én rögtön jelentkeztem. Nagyon boldog voltam, hogy reggeltől délutánig dolgozhattam, nem azért mentem, hogy egy tányérral több ételt kapjak, nem is jutott ilyen eszembe.

Először tehát egy előszobában, egy ebédlőasztalon aludtam a nagy hidegben, kabátban, mert nem volt még helyem, az anyunak tudtam valami kis helyet szerezni. Aztán egy kis szobában voltunk, egy nagyon kicsi kis szobában az anyuval kettesben. Egy sezlonon aludtunk ketten. Egy idős hölgyé volt a lakás, aki szintén a lakásban lakott. Nagyon szép biedermeier bútorok voltak, és a hölgy mindig bejött, és mindig kinyitotta a szekrényt. És mondtuk: néni, kérem, ne tessék félni, mi semmit nem viszünk el, mi nem nyitunk ki se egy fiókot, se egy szekrényt, mert nekünk nem érdekünk.

A botot is ennek az időszaknak köszönhetem. Az ízületeim tönkrementek a téglagyárban, a Tattersalban, a Duna-parton és a gettóban. Tizennégy éves korom óta vagyok ízületi. A gettóban olyan ízületi gyulladásom volt, hogy ordítottam. A pincébe se tudtunk volna lemenni, mert ilyen ordítással nem lehetett. Anyukám ült a sezlonon, és masszírozta a lábamat.

Úgy tudom, hogy az apukámra rágyújtották a barakkot Nagycenken, de a falusiak kimentették őket, mert a németek addigra már elmentek. Égtek a barakkok Nagycenken. Anyukám a felszabadulás után kapott a hitközségtől egy levelet, amiben azt írták, hogy „Kedves Rosenthalné, értesítjük, hogy a veszteséglistán rajta van az ön férjének a neve, és a csontjait fölszállítjuk, és akkor közös sírba fektetjük őket a temetőben ekkor és ekkor”. A Kozma utca 6-ban van egy nagy márványtábla, és oldalt hosszan, stólaban vannak a nevek fölírva, és mindenkinek ott van benn a csontja, ahogy összeszedték. Azt, hogy az én apám csontja vagy nem az én apám csontja, azt nem lehet tudni [Randolph L. Braham írja, hogy ahogy egyre jobban közeledett a Vörös Hadsereg Budapest felé, egyre inkább koncentrálták a munkaszolgálatos századokat Nyugat-Dunántúlra. ... Novemberben kezdődött meg Budapest kitelepítése. A Szálasi-kormány Kőszegen rendezkedett be. Körülbelül 8000 munkaszolgálatos volt a környéken. ... Fedél nemigen került a fejük fölé, enni alig kaptak, s hosszú órákon át dolgoztatták őket az 1944–1945-ös tél hónapjaiban. Aki összeesett a kimerültségtől és nem tudta folytatni a munkát, azt a helyszínen agyonlőtték és tömegsírba lökték. ... A felszabadulás után egész sor tömegsírt tártak föl, és exhumálták a tetemeket. Hidegségben 790 munkaszolgálatost találtak a tömegsírban, Ilkamajorban 400-at, Nagycenken 814-et, Sopronbámfalván 350-et, Mosonszentmiklóson 300-at és Hegyeshalom közelében 220-at” (A magyar Holocaust, Gondolat, Budapest/Blackburn International Inc., Wilmington, é. n. /1988/, Első kötet, 277–278. oldal). – A szerk.].

A felszabadulás nagyon érdekes volt. 1945. január 18-án, csütörtökön szabadultunk föl. Akkor már lent voltunk a pincében, mert fönt nagyon lőtték az embereket. Az orosz katonák a pincéken keresztül jöttek, az egyik kezükben egy vekni kenyér volt, a vállukon puska, a másik kezükben meg csákány. Emlékszem az arcára annak a fiatal fiúnak, amikor meglátott minket a pincében; volt anya, aki szoptatott, volt öreg, nyolcvanéves néni, volt tizennégy éves lány, mint amilyen én voltam, és látta azt a sok riadt arcot. A nyilasok meg a keretlegények lejártak a pincékbe, és halomra lőtték a gettóházakban lévő embereket, a halottakat pedig otthagyták. Azért volt olyan riadt a fiú, mert nyilván ahány házon keresztül jött, halottól kezdve mindent látott. És akkor odadobta a kenyeret. Hát csak mindegyik egy kenyérrel jött. Jöttek át, és mentek tovább. S meg akarták állítani, puszilgatni akarták, és mondta, nem, nem, nem, siettek tovább. Mentek végig, hogy föl tudják a többi házat is szabadítani.

És milyenek a gyerekek? Budán még lőtték, zaj volt minden, tetűtől külön járt a copfom, amit levágtak, tiszta tetű volt a fejem, a vitaminhiánytól sebes volt a fejem, és bűdös voltam, hogy

elájultak a mellettem lévő emberek. Állandóan sárgaborsó volt, de örültünk annak is, hiszen kell az ember gyomrába egy kanál meleg étel. Az István út 20-ba mentünk vissza. Az első emeletről a németek amit elvittek, elvittek, amit nem tudtak, meghagytak. De a lakók közül senki nem vitte el a másét, senki nem lopott, mindenki a saját kis motyóját kereste. Én már kedden moziba mentem. „Tovaris P”-t, egy orosz [szovjet] filmet vetítettek. Abszurd volt ez a helyzet; ott voltam 14 és fél évesen, és nem érdekelt, hogy min mentem keresztül, amikor végre szabad voltam, mentem a moziba. És így dörgött a mozi, rengett, mert Budán még bőven lőttek, egész a Gellértről, minden volt.

Anyukával azon voltunk, hogy rendbe hozzuk az ablakkeret nélküli lakást. Majd megfagytunk, olyan hideg volt. Bepapíroztuk valahogy, de a papír nulla, nem segített. Aztán anyám elkezdett megint varrni, hozták a ruhákat. Anyu szépen varrt, nagyon keveset kért érte, éppen hogy megéltünk. Más is szegény volt, nemcsak mi. És akkor a kis pénzből, ami összejött, megcsináltatta az ablakot.

Mariska május végén gyalog jött haza Auschwitzból. Olyan vékony volt, hogy amikor megérkezett Szombathelyre, a szomszédok összetévesztették a testvérével. A hátán hozta haza a barátnőjét, mert az olyan beteg volt.

Többször felmerült bennem a gondolat, hogy el kéne menni, és el is akartak vinni sokan. De egyrészt nem hagyhattam itt az anyámat, mert beteg volt. Volt egy trombózisos lába, egész életében ilyenek voltak a lábai az anyámnak. De nem olyan volt, aki elhagyta magát. Nagyon stramm asszony volt amellet, de ő tudta, hogy őrá vigyázva van, és egyedül biztos nem bírta volna ki. A másik pedig, hogy semmink nem volt, mivel indultunk volna el!? Mert én elmehetek, bárhol találtam volna állást, ha mást nem, egy vendéglőben mosogatni vagy valami. De a másik embert el kellett volna tartani, és két ember hogy tud lakáshoz jutni? Én tudtam volna egy lágerban lakni, de az anyámmal mit csinálók? Irigyeltem a barátaimat, akik elmentek. Irigyeltük őket, hogy nekik jó, és fiatalok, és ott kezdhetik az életüket, és talán mennek valamire. Mert itt csak a bánat maradt volna nekik és a keserűség. És itt nem találtak volna magukra.

Mikor visszajöttünk a gettóból, akkor az édesanyám a bölcsessége, a gyermekéért való aggódása és a kötelezettség miatt azt mondta, hogy igenis, nekem az iskolát el kell végeznem, úgyhogy 1945-ben, tavasszal elmentem az iskolába [a Tisza Kálmán téri polgáriba], és megkérdeztem, hogy mikor fejezhetem be az iskolát. Nem tudom, hogy maradt meg, de a bizonyítványom megvolt, és 1945-ben befejeztem az utolsó osztályt. Akkor már gróf Andrássy Ilonával nem találkoztam.

Nem emlékszem, milyen volt visszamenni az iskolába. Azért nem emlékszem, mert nem is akartam foglalkozni vele, és nem volt rendes ruhám, és nem tudom, mi. Félttem és szégyenérzet volt bennem. Tulajdonképpen mindnyájunkban volt egy elképzelés az életről, amikor még boldog gyermekkor volt. Nyolcéves koromig volt a boldog gyermekkor. De mégis valahogy azért átevíckéltünk. Azokra gondolok, akikkel egy házban laktunk az István utcában, és akikkel együtt voltunk. Nem akartuk elhinni, hogy most már a mi számunkra is béke van, nemcsak a világon, hanem nekünk is. Egy picit két énünk volt akkor, sőt három énünk: akartunk élni, szégyelltük, hogy élünk, és valahol még gyerekek voltunk. Mentünk moziba, és talán a moziba menéssel az elveszett gyerekkornak egy részét akartuk pótolni, mert tulajdonképpen mégiscsak gyerekek voltunk.

Egy személyben több embert alakítottunk: gyereket, felnőttet, családtagot. Felelős voltam változatlanul az anyámért. Tudtam, hogy nekem kell megteremteni azt, hogy éljünk. Nekem kell a

kommunális dolgokat megcsinálni. Okos, olvasott kislány voltam, mert szerettem a verseket, és szerintem volt egy kis intelligenciám, ami átsegített a dolgokon. Volt, amikor el voltam keseredve, és akkor magamban verseket mondogattam.

Amikor 1945-ben bementem a volt házunkba a Munkás utcában – én, nem az anyám –, és bekopogtam, hogy az első emelet 14-ben laktunk, és akkor kijön egy nő, és mondtam, hogy néni, kérem, mi laktunk itt 1944 előtt. Azt mondja, hát kislányom, mi vagyunk itt. Mi meg innen nem tudunk hova elmenni, a lakást nem adjuk vissza. Mondtam, jó, csak megkérdeztem, elnézést kérek, és elmentem.

1944 után már nem volt annyi zsidó gyerek, ezért akik megmaradtunk, még jobban együtt voltunk. Például a szomszéd házban volt a Pick Gyuri, azok pékek voltak, és mellette a Spiegel fűszeres. A Singer Gyuriék, akiből orvos lett, is itt laktak. Az édesapja el akarta venni az anyukámat feleségül, hogy megözyegyült. Mondtam az anyukámnak, ha férjhez mész, akkor elmegyek innen lakni. És ha találkozom veled, átmegyek a másik oldalra, mert vedd tudomásul, hogy teneked az én apukám csak a férjed volt, de nekem az apám volt. És hát te férjhez mehetsz, mert neked csak a férjed volt. De ha az én apámat te egy másik férfivel fölcseréled, akkor nem vagy az anyám. Minden gyerek önző, és én nem hagytam. És én nem akartam összeköltözni. Inkább eltartottam az anyámat az egy keresetből, de oda senki idegen nem jöhetett.

Nem sokkal a felszabadulás után, miután befejeztem a polgárit, Jenő bátyám [Tulajdonképpen a nagybátyja, apja testvére. – A szerk.] elvitt Szombathelyre. Azt mondta, hogy meg kell erősödnöm, és valami szakmát kell tanulnom. Bementünk a hitközséghez, ahol a Jenő megkérdezte, hogy hol lehet valamit tanulni. Mondták, hogy menjen a Lili Pestre, mert elmehet a zsidó árvaházba, ahová félárvák is mehetnek, és például tanulhat varrni. Joint varrodának hívták a helyet, mert a Joint tartott el minket.

Bementem, de én már a felsőruhavarrásba nem kerültem be, mert betelt, csak a fehérneműben volt hely, és akkor odamentem. És akkor ott tanultunk varrni, és ott dolgoztunk. A Ruhaipari Tervező Vállalattól volt egy tündéri tanárnőnk, aki tanított bennünket varrni [Ez az állami vállalat, a Magyar Divatintézet elődje lépett 1950-től a divatot irányító nevesebb egyéni divatszalonok helyébe. Mind ezeket a szalonokat, mind az egyedi szabóságokat zömmel államosították, a textilruházati iparban 1948-ban dolgozó több mint 57 000 iparosból 1953-ra alig több mint 9433 maradt. – A szerk.] Nagyon szerettem, nagyon jó fiatal társaság volt, és tündéri volt a tanárnőm, a jóisten áldja meg. Egy nagyon bűbajos nő volt, és annyi szeretettel vett minket körül, de szigorú is volt mellette. De mi jó gyerekek voltunk varrás szempontjából, szóval igyekeztünk azért talpra állni. Körülbelül másfél évig voltam a Joint varrodájában, amíg a tanidő tartott, s az ipartestülettől jöttek vizsgáztatni, és ott kellett előttük megvarrni egy férfiinget.

Teljes ellátás volt. Ott laktunk, és akinek voltak szülei, a hétvégén hazamehetett, de nem alhattunk otthon, mert tulajdonképpen az intézet felelt értünk. Csak egy pár órára mehettünk haza, de az nekünk elég volt, mert az édesanyám úgyse tudott volna nekem enni adni, örült, hogyha neki volt valamije. Amikor végeztünk, mindenkinek megpróbáltak valahogyan segíteni. Akik nagyobbak voltak vagy férjhez mentek, azokat lakáshoz segítették. Nekem nem kellett, mert nekem az édesanyámmal volt lakásom. A körülöttem lévő árvaházi lányok legnagyobb része később külföldre ment.

A varrodában voltunk, amikor a Népruházati Szövetkezet indult az Akácfa utcában, és akkor oda elhelyezkedtünk. [A Budapesti Népruházati Szövetkezet helyisége az Akácfa utca 54-ben volt, ahol a 20. század elejétől 1944 őszéig a Polgár kávéház működött. – A szerk.] Mindenki máshol helyezkedhetett el, én oda kerültem, de arra nem emlékszem, hogyan. 1949-től 1954-ig dolgoztam ott, akkor átcsaltak a Kézműhöz [ruhaipari vállalat] az ismerősök. A Kézműben dolgoztam nyugdíjazásomig. Összesen két munkahelyem volt, 35 évet töltöttem egy helyen. Negyven évet dolgoztam. Nagyon nehéz munka volt, sokat jártunk vidékre, nagy csomagokat kellett cipelni, úgyhogy az izületeimet nemcsak a 1944-es megpróbáltatások tették tönkre a téglagyárral, ahol nyerstéglán ültünk kilenc napig meg egyebek.

Amikor átléptem a Kézműhöz, bizalmi lettem, és a nyugdíjazásomig szb-tag [szakszervezeti bizottság] és bizalmi is voltam. Két évig tanultam a szakszervezetben jogot, és meósiskolát [A „meó” – a minőségellenőrzési osztály rövidítése. – A szerk.] meg több egyéves, másfél éves, kétéves iskolát végeztem. Ha összeszámolom, akkor annyit tanultam, mintha leérettségiztem volna. Nem akartam sehova se csapódni. Szimpatizáltam ugyan a kommunista párttal, de csak kívülről. Mégiscsak egy baloldali párt volt, és miután az oroszok szabadítottak föl minket, érthető is, hogy miért mentek oda sokan.

1956-ban rám mutogattak, hogy engem is le kéne csukni meg agyon kéne löni [a vállalati bizalmi funkció és az szb-tagság miatt], és még ráadásul zsidó is vagyok. De azt se tudom, ki volt az illető. Úgyhogy szép csöndesen lapítottam az életben. Én az utcán úgy közlekedtem, a mai napig is, hogy a saját anyám is elmehetett volna mellettem, és a saját anyám mellett is elmentem volna az utcán. Soha senkire nem néztem rá.

Anyuval az István utcában laktunk, egy kétszobás lakásban, ami az udvarra nézett. Minden szobában cserépkályha volt. Fürdőszoba is volt, gömbölyű kályha volt, amiben fűteni kellett [azaz ún. fürdőszobahenger volt], és volt vécé. A konyhából nyílt a spejz, kellemes, komfortos lakás volt.

Bár már 19 éves voltam, még mindig anyu adott tízóraipénzt nekem, mert én hazaadtam a fizetésem. Anyukám otthon varrt, bedolgozó volt egy szövetkezetben. Hozzánk nem vittem be, mert nem tartottam összeegyeztethetőnek. Egy keresetből éltünk. Nyugdíja anyukámnak nem volt. Idős volt már, amikor a sok-sok kérvényre – már idegrohamot kaptak tőlünk – a Munkaügyi Minisztériumból – kapott havi 366 forint kegydíjat apuka után. Ez nagy dolog volt, mert elég volt a lakbérre.

Annyira megszoktuk a nyomort meg a nélkülözést, hogy nem is vágytunk másra, csak hogy élhessünk szabadon és nyugodtan, és ne jöjjenek értünk, és ne vigyenek el minket. És örültünk, hogy egyik napról a másikra fönttartottuk magunkat, és a kis otthonunkban volt meleg szobánk. Mert ugye jegyre kaptunk tüzelőt, énnekem hónaponként vonták le, és akkor így legalább volt miből fűteni [Amit az interjúalany „jegyként” említ, az a munkahelyi szakszervezeti bizottságtól igényelhető tüzelőutalvány volt, amellyel bizonyos mennyiségű tüzelőanyagot részletre lehetett megvenni. Az ellátás nehézségeihez lásd még: jegyrendszer – A szerk.].

Az 1960-as években már nem kellett annyira félni, hogy esetleg valaki rám mutat és elvisznek. Akkor nem volt divat zsidózni. Nem zsidóztak az emberek annyira, mint most. Elvértve azért előfordult. Ahhoz hozzá kellett járulni a másik félnek is, hogy az ember kifakadjon. Tehát kölcsönös volt. Például egy mógen Dóvidot [lásd: Dávid-csillag] nem rakott senki a láncára, mint ahogy én

később már aztán. Az nem baj, ha más fölrak egy keresztet, de zsidó ne rakjon föl mógen Dóvidot.

Megmaradt bennünk a régi dolog, s amennyire tudtuk, megtartottuk [a zsidó hagyományokat]. Sok mindenről lemondtunk; mondjuk, nem volt pénzünk akkora ünnepet tartani esetleg, egy libát venni, legfeljebb részeket vehettünk meg. A nagyünnepeken anyuval elmentünk a templomba a mászkerra [lásd: mázkir]. Először is mindenkinek van halottja, akiért imádkozzon. Ma már sokkal jobban azért kell elmenni, mert nem mindenki természetes halállal halt meg, és ennyit megérdemel.

Év végén mindig kaptunk részesedést a szövetkezetben. És akkor egyszer egy nagyobb összeget kaptunk, és akkor arra gondoltam, hogy kifestetem a lakást. Nem ruhát vettem meg cipőt, egy fiatal lány, hanem örültem, hogy kifesthettem a lakást. De nem volt elég pénzem, és életemben én kölcsön soha nem kértem. Elmentem a nagynénémhez, a Bözsihez, és 1000 forintot kértem kölcsön, ami hatalmas pénz volt.

Trolival jöttem haza Bözsitől, és a troli közepén állt a Lóránt Pista, akivel szomszédok voltunk régebben. Nagyon szerettem Mancit, a feleségét, aki 1961-ben meghalt agyvérzésben. Amikor leszálltunk, azt mondta a Pista, hogy azért nagy szemét vagyok, amiért eszembe nem jut egy este átmenni, megnézni, hogy mi van vele. Egészen odavolt, hogy ő milyen egyedül van. Mondtam neki, hogy nekem senkim nincsen, és ha van kedve, akkor jöjjön értem délután négykor a Váci utca 12-be, ott volt a műhelyünk, és akkor együtt hazajövünk. Attól kezdve mindig értem jött. Együtt hazajöttünk, ő hozzá ment haza, én meg mentem anyukához, és akkor egyszer csak megkérte a kezem.

Mondtam, hogy nem mehetek hozzá, mert anyukámat el kell tartani, én ezért neki hazaadni pénzt nem tudok, és így nem lehet férjhez menni. Az anyuval nagyon jóban voltak, mindig úgy hívta az anyut, hogy Rózsi. Azt mondja anyu, hát Pista, most tulajdonképpen mit akarsz a Lilitől? Erre azt mondta, hát el akarom venni feleségül. Ez 1964-ben volt, körülbelül 33-34 éves voltam. Pista egyedül volt nagyon, és tudott főzni meg mosni, tehát neki nem azért kellett valaki, hogy egy tányér ételt elé tegyen. Végül igent mondtam, és akkor elmentünk a Dohány utcába, és vettünk egy csokor rózsát a saját esküvőnkre.

Pista 18 hónapig börtönben volt a Rákosi rendszer [lásd: Rákosi korszak] alatt, 1953-ban engedték ki [Amikor Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt enyhülés kezdődött; lásd: Nagy Imre. – A szerk.]. Az ÁEK revizoraként dolgozott egy gyárban [Állami Ellenőrzési Központ – 1948 és 1955 között Budapesten működő központi szervezet, amelyet az állami politika rangjára emelt bizalmatlanság szült. Az ÁEK munkatársai könyvvitelben jártas revizorok voltak, akik kiküldetésben ellenőrizték az ország összes állami vállalatát. Ebben az időszakban a vállalatoknak nem volt belső ellenőrzésük, azaz saját revizoruk. – A szerk.], és amikor kint volt ellenőrzésen, följelentették a férjemet, meg akivel még ott volt, az igazgatót, hogy olyan gépet selejteztek le, ami még jó volt. Rámutattak valakire, és vitték. A férjem volt az egyik ilyen ember, és rögtön elvitték.

A rajkosokkal [lásd: Rajk-per] együtt ült a Markó utcában, és elmesélte nekem, hogy egy parányi kis szobába voltak bezsúfolva tizenegyen, és ő volt a szobaparancsnok. A vécé is ott volt, takarítani, tetvészni kellett. Nagyon beteg ember volt, legalább száz cigarettát szívott egy nap még a börtönben is, teljesen tönkrement. Budapesten kőfejtőként dolgoztatták, aztán Kazincbarcikára került, ahol már bérelszámoló volt, és ezért jobb dolga volt. A Markóban kilenc hónapig azt se

kérdezték, hogy miért van ott.

A férjem sofőrtől a főkönyvelőig minden volt, mert abban a világban nem lehetett egy szakmából megélni. Volt, amikor nem kellett főkönyvelő, s volt, amikor nem kellett sofőr. Németül és franciául is jól beszélt.

Nem szerelemből házasodtam. A férjem úgy kérte meg a kezemet, hogy azt mondta nekem, te Lili, olyan jó gyerek vagy – ugye, 1944 óta ismert –, olyan jó gyerek vagy, s olyan jó vagy az anyádhoz, biztos hozzáam is jó leszel. Gyere hozzáam feleségül. Ez nem egy leánykérés, de azt hiszem, egyikünk se bánta meg.

Megtanított főzni. Nagyon okos, értelmes, aranyos ember volt, és volt egy nagyon jó száraz humora, és igazi számszaki ember volt, nagyon precíz. Esténként eljárt a barátaihoz kártyázni változatlanul, tehát úgy élte az életét, mint egy agglegény. Semmi megkötés nem volt, nagyon szépen megvoltunk.

Az anyám csodálatosan kézimunkázott, én annál ügyetlenebb voltam. A hobbim volt az olvasás, a verseket imádtam. A József Attilától, az Adyától, a Petőfitől, az Arany Jánostól kezdve mindent és mindig mondogattam. És ha sütött a nap, és úgy mentem az utcán, egyszer csak eszembe jutott: „Ő, dicső természet, mely ember mer versenyezni véled”. Operabérletem is volt. De nem azért, hogy jaj, hát én operába járok, hanem azt akartam megvalósítani, hogy ha már nem jártam iskolába, és nem olyan közegben éltem, ahol könyvtár lett volna a lakásban, vagy nem tudós emberek között nőttek fel, legalább alapműveltségem legyen. Amire egy embernek szüksége van, azt az intelligenciát szerezze meg.

A lakást modernizálni kellett, a kályhát átépíteni gázfűtésre stb. Engedélyt kellett kérni, amit még a férjem kért. Ez 1979 tavaszán volt. Mire az engedély megjött, meghalt a Pista, de a felújítást ettől függetlenül meg akartam csinálni. Pista barátja mindig jött, hogy miben segíthet. A szemben lévő házban lakott, és a felesége, Matild nem sokkal korábban halt meg.

Így kerültünk össze Sanyival. 12 éves volt az unokája, és természetes volt, hogy akkor mondtam, hogy ez a lakás – az ő lakása – majd az unokájáé lesz, de nagyon rosszul fogadtak a családjában. A fia rögtön azzal kezdte, hogy miért kell neki egy zsidó nővel kezdeni. Sanyi nagyon odavolt, mert neki csak zsidó barátai voltak. Én nagyon szerencsés voltam. Tíz évet voltunk együtt. Mindig mondta, hogy szívesen elvesz, de nem akartam férjhez menni még egyszer. Nagyon sokszor mondtam neki, hogy menjen haza, mert nekem nem éri meg, én nem kezdek a családjával. Nehéz dolog volt. Azért békeidőben is érték megaláztatások az embert. Sanyi 1991-ben halt meg.

Mariskával, aki túlélte Auschwitzot, nagyon jóban voltunk. Nem csak úgy, mint nagynéni és unokahúg, hanem mint barátnők is. Nagyon szerettem őt. Gyakran jött hozzám Pestre, és én is meglátogattam Szombathelyen.

A férjemmel nem utaztunk együtt sehova. A barátnőmmel, kolléganőimmal – akkor már egyedül voltam – elmentünk Sopronba, Szombathelyre, Magyarországon többfelé. Munkahelyi szervezés volt, vagy kinéztünk az IBUSZ-nál valamit, és elmentünk És nagyon jó és kellemes volt.

Nagyon sok kitüntetésem volt. Nagyon sok jutalmat kaptam fizikai dolgozóként, miután a könnyűiparban nagyon keveset fizettek. 1989. július 1-jén, 60 évesen mentem nyugdíjba. 40 év

után nekem 5600 forint nyugdíjam lett volna, és azért lett 7600 forint, mert négy évet rádolgoztam azért, hogy kapjak négyszer hét, azaz 28 százalékot.

1989-ben kezdődött a rendszerváltozás. Annyira föl voltunk bolydulva, nem csak én. Aztán később rekonstruáltam, hogy sok ismerős és közeli barát, akikkel beszélgettünk, majdnem mindenki így volt, elmentünk azokra a helyekre, ahol a háború alatt voltunk. A zsidósággal kapcsolatos érzelmeim egyre mélyebbek lettek. Nemcsak a büszkeség miatt, hanem miután annyit szenvedtem én ezért a vallásért, büszke voltam az én vallásomra a sok szenvedéstől.

Benyújtottam az igényt [kárpótlásra], amikor felszólítottak minket. Mindegyiket. A másik honfitársam, mert külföldön él, nyugaton, és 1956-ban vagy előtte valamikor kiment, abban a pillanatban beadta a papírt, segílyt kapott, nyaralási pénzt kapott, orvost, gyógyszerpénzt kapott.

Tavaly [2003] decemberben megkaptuk a pénzt. És utána például a svájciak adtak egyszer 1000 dollárt, egyszer 500 márkát. Csak ők mindig azt írták, hogy ezt a Claims Conference-től függetlenül Svájc adja. Mert maradt nekik pénz a bankban, ugye sokan nem jelentkeztek, nem jöttek vissza, nem tudták odaadni, család se jött vissza, hogy kikérje, és hogy maradt pénz, és hogy ezt adják. És akkor úgy kaptuk onnan is ugyanúgy a pénzt. De mi egyszer így kaptunk, és megismételhetetlenül, és akik nyugaton élnek – nem irigységből mondom, isten őrizz –, azok több tíz éven keresztül kapták és kapják, és már fölemelték, és már a végére, azt hiszem, majdnem ezer márkát kaptak havonta meg gyógyszert, meg amiket elsoroltam mindent.

Nagyon csodálkoznak azon, hogy mi [zsidók] miért vagyunk ilyen érzékenyek, és miért félünk állandóan. Azért, mert állandóan lóg felettünk a Damoklész kardja, és ha rossz a helyzet, vagy bármilyen más helyzet van, természetes, hogy mi vagyunk az okai. Tehát az okok megvannak tulajdonképpen, csak napvilágra kell hozni. Nagyon-nagyon sokszor eszembe jut. Reggel, amikor fölkelek, és reggelizek itt magamban szépen egyedül, nagyon sokszor könnyes a szemem. Aztán elindul az élet, kinyitom a tévét, szól a Napkelte stb., reggel meghallgatom aztán estig nem tévézem. Mindig van valami, amit csinál az ember. Reggelente megköszönöm az Istennek, hogy újra fölébredtem, és újra adott egy napot.

Egyszer nevettem saját magamon nem is olyan régen, mikor mondtam a jóistennek, hogy igazán vigyázzon magára, mert nagyon sokat kell rajtunk, jó embereken segítenie. Most ezt vallás nélkül is mondhatom. Sokat kell rajtunk segíteni, mert nagyon nehéz helyzetben vagyunk lelkileg, fizikailag és mindenképpen. Az ember nem tud felejteni, és hiába nem élnének már egyébként sem a családtagjaim, ezek a borzasztó körülmények nem jók. Amikor azt hallom, hogy a világban mennyi minden rossz van, mindig azt mondom, hogy nem kell ide háború, igyekszünk magunkat elpusztítani így is, úgyhogy nem probléma.